

Олександра СТАСЮК

ОБЛАШТУВАННЯ ПІДПІЛЬНИХ ДРУКАРЕНЬ ОУН

Висвітлено способи облаштування й оснащення підпільних друкарень ОУН, умови праці повстанців над виготовленням пропагандивної літератури у криївках і бункерах. Розглянуто принципи забезпечення працівників друкарських осередків технікою та всім необхідним для роботи. Схарактеризовано методи викриття та ліквідації друкарень радянськими спецслужбами. Наведено статистичні дані.

Ключові слова: ОУН, підпільні друкарні, національно-визвольний рух 1941–1953 рр.

Діяльність українського національно-визвольного руху 40–50-х років ніколи б не набула історичного сенсу та відомих масштабів, якби не вдало спланована та проведена пропагандивна кампанія. Попри найрізноманітніші методи пропагандивної роботи, застосовувані членами Організації українських націоналістів (ОУН) у процесі боротьби, пріоритетною завжди залишалася агітація за допомогою друкованого слова. Упродовж 1941–1953 рр. у підпільних друкарнях ОУН видано понад 150 найменувань періодичних видань, близько тисячі брошур, десятки вишкільних, поетичних, мемуарних збірників, тисячі назв листівок, відозв, декларацій та інших друкованих матеріалів, окремі з яких стотисячними накладками. Зрозуміло, що для видання такої кількості літератури потрібно було мати потужну технічну базу. Незважаючи на численні перешкоди, впродовж вказаного періоду на українських землях функціонувало понад 160 підпільних друкарських осередків різного організаційного рівня. У статті розглянуто облаштування та оснащення друкарень ОУН як один із найважливіших етапів організації підпільної видавничо-технічної ланки.

Історіографія зазначеної проблеми наразі незначна. На еміграції за весь період дослідження вийшла лише одна стаття, присвячена діяльності видавничо-технічної мережі ОУН на українських землях, у ній автор наводить приблизні статистичні дані щодо кількості підпільних друкарень, вказує місця їх розташування, пояснює принцип роботи¹. Дещо більше досліджень присвячено діяльності окремих друкарських осередків або їх функціонуванню на певній території (в Галичині, на Закарпатті, Сході України тощо)². Окремі згадки про діяльність підпільних

¹ *Голяш С.* Підпільні друкарні / С. Голяш // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1982. – № 8. – Серпень. – С. 934–942; № 9. – Вересень. – С. 1062–1068.

² *Потічний П.* Розміщення підпільних видавничих осередків / П. Потічний // *Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто, 1987. – Т. 16: Підпільні журнали Закарпатської України. 1945–1947 / [ред. Петро Й. Потічний]. – С. 11–18; *Мороз В.* Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині / В. Мороз // *Дрогобицький краєзнавчий збірник (Спецвипуск)*. – Дрогобич, 2002. – С. 188–200.

друкарень, їх працівників та умови праці в підземних криївках і бункерах знаходимо в мемуарній літературі, однак ця інформація часто не містить конкретних даних або є суперечливою³. Найінформативніша щодо кількості зафіксованих друкарень ОУН, їх будови та функціонування, безперечно, брошура, яку написав працівник Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) О. Іщук, що містить посилання на нерозсекречені матеріали цього архіву⁴. Одна з узагальнювальних праць на вказану тематику належить авторові статті⁵.

Організація роботи видавничо-технічної ланки була важким і довготривалим процесом, що вимагав від учасників підпілля не лише напруженої фізичної та організаторської праці, дотримання умов конспірації, але й фахових знань і навичок, величезних фінансових затрат. Облаштування нової друкарні, як правило, починалося із вибору місця її розташування. Друкарні, зазвичай, облаштовували на певній відстані від великих адміністративних центрів, шосейних доріг та залізнодорожних вузлів, вибирали глухі місцевості (віддалені села, хутори, гірські лісові масиви), щоб не привертати зайвої уваги до руху кур'єрів чи транспорту з папером та готовою продукцією. Водночас місцевість мала мати вигідні з погляду пересування шляхи сполучення. Наприклад, друкарня Проводу ОУН(б) “Прага” була облаштована на хуторі Жури-Скіри (біля с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл.)⁶, який розташовувався під лісом, тож до нього можна було дістатися лісовими стежками фактично непоміченим.

Важливою умовою розташування друкарень у селах була наявність надійних людей з місцевого населення, переважно симпатиків ОУН. Однак у цьому випадку дотримуватися вимог конспірації було доволі проблематично, оскільки доводилося довіряти організаційну таємницю людям, що не присягали ОУН. З метою уникнення розконспірації підпільники найчастіше облаштовували друкарні на господарствах своїх родичів – гарантією безпеки були родинні зв'язки. Так, заступник референта пропаганди крайового проводу (КП) ОУН “Поділля” Йосип Поздик (“Євген”) облаштував друкарню в господарстві свого батька Григорія Пилиповича в с. Деренівка на Тернопільщині⁷.

Інколи обставини примушували підпільників ризикувати й облаштовувати друкарські осередки “під носом” у ворога, розраховуючи на момент несподіванки. У Вінниці підпільна друкарня Київського обласного проводу ОУН(б) ОСУЗ кілька

³ *Подольнюк Б.* Підпільна друкарня ОУН / Б. Подольнюк // 50-річчя ОУН (1929–1979). – Торонто, 1979; *Лаба В.* Повстанська друкарня у Бертишові / В. Лаба // Новий час. – 1995. – 25 травня; Літопис УПА. – Торонто; Львів, 1995. – Т. 28; Марія Савчин (“Марічка”) Тисяча доріг (Спогади) / [відп. ред. Є. Штендера]. – С. 314–315; *Федушак Г.* Сліди обриваються в Купичволі / Г. Федушак, М. Горбаль // Поклик сумління (Львів). – 1996. – № 2. – Лютий; *Янчук О.* Українське націоналістичне підпілля на Одещині / О. Янчук // Нескорена нація (Львів). – 1998. – № 19–20.

⁴ *Іщук О.* Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944–1954 рр. / О. Іщук, Н. Ніколаєва. – Київ, 2007. – 38 с.

⁵ *Стасюк О.* Діяльність підпільних друкарень ОУН (1941–1953 рр.) (статистичний аспект) / О. Стасюк // Українознавчі студії: науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007–2008. – № 8–9. – С. 259–277.

⁶ Жовківщина. Історичний нарис. – Жовква; Львів; Балтимор, 1994. – Т. 1. – С. 233.

⁷ *Іщук О.* Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С. 9.

місяців діяла в центрі міста на вул. Архітектора Артинова, в підвалі одного з будинків, за дві сотні кроків від гебїтскомісаріату⁸. Наприкінці 1946 р. на Золочівщині відомий своєю непередбачуваною технікою конспірації Василь Кук наказав облаштувати друкарню в с. Зозулі, неподалік від викритої радянськими спецслужбами навесні 1945 р. друкарні Золочівського окружного проводу з розрахунку на те, що увага МВС до цієї місцевості ослабне – друкарня безперешкодно функціонувала до 1949 р. У с. Ганьковичі Мостиського р-ну Львівської обл. упродовж 1949 р. друкарня ОУН(б) функціонувала у криївці під будинком голови сільської ради, який співпрацював із підпіллям⁹. Велика кількість людей, що відвідували сільського урядника в різних справах, слугувала добрим прикриттям для руху кур'єрів організації.

Наступний важливий момент заснування підпільної друкарні – вибір приміщення. Для облаштування друкарень використовували найрізноманітніші будівлі: від конспіративних квартир, підсобних та господарських приміщень до підземних криївок і бункерів. Як конспіративні квартири найчастіше використовували сільські хати, рідше – міські помешкання. Добре надавалися для цієї справи гуцульські колиби на високих полонинах, куди облавникам важко було дістатися і де їхню появу можна було передбачити заздалегідь. Відомі випадки, коли друкарні облаштовували в закинутих млинах чи гуральнях, церквах і монастирях, на горищах хат. У м. Калинівка Вінницької обл. член ОУН І. Яценко облаштував друкарню на горищі власної хати¹⁰, а друкарня Луцького окружного проводу в с. Охлопово Горохівського р-ну Волинської обл. функціонувала в підвалі порожнього будинку, мешканців якого вивезли в Сибір за співпрацю з УПА¹¹. До 1947 р., поки існували повстанські відділи, друкарські осередки часто діяли при літніх таборах повстанців. Наприклад, влітку 1945 р. окружний пропагандивний осередок Калушини розташовувався у Камарському лісі, біля с. Химчин Івано-Франківської обл., на постой куреня командира “Скуби”¹².

Починаючи з 1945 р. процес виготовлення літератури ОУН майже повністю перемістився під землю – у криївки та бункери. Загалом, криївки для облаштування друкарень нічим не відрізнялися від тих, в яких зимували повстанці, хіба що були просторішими та мали покращену звукоізоляцію. Криївкам-друкарням намагалися встановити також добру вентиляційну систему – цього вимагала робота з поліграфічними фарбами, сильна концентрація яких у повітрі шкодила здоров'ю підпільників.

Криївки та бункери – доволі складні архітектурні споруди, будівництво яких відбувалося за певною схемою із використанням знань інженерії¹³. Їх будували в сухих та переважно щільних ґрунтах, відводячи на це мінімум часу. Необхідні

⁸ Мельник В. “Ганці” для фюрера // Україна молода (Київ). – 2009. – 24 січня.

⁹ Іщук О. Життєвий шлях Галини Голояд – “Марти Гай” / О. Іщук, В. Іванченко. – Торонто: Львів, 2010. – С. 21–22.

¹⁰ Русначенко А. Народ збурений / А. Русначенко. – Київ, 2002. – С. 64.

¹¹ Виписка з доповідної записки УНКВС по Волинській області про підсумки боротьби з бандитизмом за листопад 1944 року // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 80. – Арк. 236.

¹² Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / [за ред. Я. Ляльки]. – Львів, 1997. – Кн. 2. – С. 490.

¹³ Паньків М. Партизанські схрони УПА // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краснавчий часопис до 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14. – С. 291–302.

матеріали закупували або здобували в сусідніх районах, щоб не навести на слід друкарні агентів радянських спецслужб чи облавників. Вириту землю та відходи деревообробки ретельно маскували або переносили на значну відстань. Криївки для друкарень розташовували на глибині 3-6 і більше метрів, щоб заглушити шум працюючих машин.

Більшість криївок мали прямокутну або квадратну форму, розміром 2х3 м і висотою 2-2,5 м. Вони могли складатися з одного або двох-трьох приміщень, вистелених дошками або дерев'яними колодами, мали вентиляційну систему (віддушини) та джерело постачання води, санвузол. Бункер для друкарні КП ОУН(б) "Поділля" у с. Деренівка Буданівського р-ну Тернопільської обл. складався з двох приміщень висотою 2,5 м, які освітлювалися електрикою¹⁴. Не менш ретельно облаштовано криївку для друкарні Проводу ОУН(б) "Прага" у с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл., вхід до якої був у stodолі одного з господарів, замаскований під яму для зберігання картоплі. Криївка була доволі просторою і складалася із двох приміщень, в одному з яких розміщувалася друкарська техніка, а друге використовували як склад готової продукції та кімнату відпочинку працівників¹⁵.

Керівники Проводу та провідники різних рівнів постійно контролювали будівництво й експлуатацію криївок, про що свідчать численні інструкції з порадами про їх доцільне використання, вибір місця розташування, охорону, дотримання умов конспірації: "Криївки і їх будова, місце, маскування, це сувора орг. тайна. В криївках вільно перебувати і знати про них тільки цим, що стало в них живуть... Архіви, гроші, бібліотеки, господарські предмети, продукти, технічне приладдя уміщувати в окремих, для цього призначених криївках, там, де ніхто не живе. І так, мусять бути побудовані криївки для архівів, кас, господарські криївки, технічні криївки, бібліотеки і др. За безпеку криївок відповідають зверхники або окремі особи, яким доручені поодинокі криївки... Не допускати до надмірного скупчення більшої кількості людей в криївках. В криївці постійно має перебувати найбільше 3-5 людей. Спільне перебування більшої кількості людей є строго заборонене. Під ніякою умовою не сміє перебувати в криївці постійно більше провідних членів"¹⁶.

Особливо оберегали криївки, призначені для підпільних друкарень, адже втрата фахівців та друкарської техніки в умовах підпілля часто була непоправною. Про це, зокрема, мовилося в листі крайового провідника Західноукраїнських земель (ЗУЗ) Романа Кравчука ("Максим", "Пан", "Петро") від 3 січня 1945 р.: "...друкарні ви повинні зберігати у вивчених селах і напевно наших, до того ж у цих селах необхідно вилучити всіх сексотів, недалеко друкарні мають бути розташовані бойові відділи, які повинні охороняти друкарню..."¹⁷. Крім обслуги, інформацію про місце розташування друкарні мали лише керівник пропаганди та шеф служби безпеки (СБ), який відповідав за охорону об'єкта. Навіть провідник терену, що курував роботу друкарні та постійно отримував звіти про її діяльність, не завжди знав, де саме вона розташована. Як і члени боївок СБ, несучи варту неподалік від криївки-друкарні, не знали, що саме охороняють.

¹⁴ *Ицук О.* Ликвідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С. 9.

¹⁵ *Пелех Т.* У вирі боротьби / Т. Пелех. – Мюнхен; Торонто, 1988. – С. 145.

¹⁶ До відома всім членам і оргклітинам // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 28. – Арк. 70–71.

¹⁷ Огляд по архівній агентурній справі "Тризуб" (арх. № 9106, складений полковником К. В. Матвієвим, 1960 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 69. – Арк. 59.

За найменшої підозри на розконспірацію підпільники змушені були залишати криївку та заново виконувати важку роботу з облаштування нового сховища. Працівники друкарні Жовківського надрайонного проводу впродовж 1947–1950 рр. із різних причин п'ять разів змінювали місце праці: в 1947 р. друкарня працювала неподалік від с. Нова Скварява, в 1948 – за шість кілометрів від с. Грими на Магерівщині, наприкінці 1949 – її знову облаштували в районі с. Нова Скварява, весною 1950 – перенесли до нової криївки, що була в лісі між селами Туринка і Боянець у районі Великих Мостів, а на початку липня 1951 – облаштували біля с. Реклинець на Мостейщині¹⁸. Постійне переміщення друкарні дозволяло деякий час уникати її розконспірації чи ліквідації, однак в умовах жорсткого протистояння з окупаційною системою ніщо не могло гарантувати безпеки, тож інколи саме зміна місця перебування криївки-друкарні призводила до людських і технічних втрат. У вересні 1945 р. заступника референта пропаганди Тернопільської округи ОУН Мирослава Юрчинську (“Іскру”) затримали працівники НКВС саме при перевезенні друкарської машинки та мішка зі свіжовіддрукованою літературою¹⁹.

Умови праці в бункері були складними, адже тут, під землею, до численних побутових незручностей, які не раз загрожували не лише здоров'ю, але й життю підпільників, додавалися ще й психологічні труднощі, як-от: замкнений простір, тривала відсутність інформації і, як наслідок, неясність та непевність становища, конфліктність або психологічна несумісність окремих осіб тощо. Їх детально описав відомий повстанський поет, керівник пропаганди Карпатського КП Михайло Дяченко (“Марко Боєслав”) у щоденнику²⁰. Він згадує про вогке задушливе повітря, неможливість нормально приготувати їжу та її повну відсутність в окремі періоди, нестачу ліків і предметів повсякденного вжитку, а ще відчуття постійної небезпеки, напружені до краю нерви, фізичне виснаження. Тут же, із притаманним чи не кожному воякові УПА повстанським гумором, М. Дяченко описує весняний потоп у криївці, коли її мешканці, попри дошкульний холод, мусили ходити ще й по коліна у воді. Після кількомісячного перебування під землею майже кожен підпільник потребував лікування, однак члени організації свідомо йшли на ризик.

***

Незважаючи на складні умови підпілля, технічне оснащення друкарень ОУН майже не поступалося рівню державних поліграфічних підприємств. У підпіллі використовували найрізноманітнішу друкарську техніку: від потужних друкарських машин (електричних чи з ручним приводом) до примітивних копіювальних апаратів та друкарських машинок. Осередки вищого організаційного рівня намагалися забезпечувати потужнішою друкарською технікою, однак спеціальних вказівок щодо її розподілу не було – зазвичай використовували ту техніку, яку вдалося здобути в терені. Найчастіше послуговувалися циклостілями, ротаторами, стеклографами та друкарськими машинками. Ця техніка слугувала переважно

¹⁸ Бойко В. Матеріали виставки “Україна в боротьбі: “Ідея і чин” – як джерело до історії видавничої справи ОУН на Жовківщині 1947–1951 рр.” / В. Бойко // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 71–81

¹⁹ Огляд по архівній агентурній справі “Тризуб”... – Арк. 58.

²⁰ Щоденник М. Дяченка // ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 110. – Спр. 8. – Арк. 152–164 // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – Зб. 9. – С. 32–44.

для видруку невеликих за обсягом матеріалів (газет, листівок, відозв, декларацій). Компактність та відносно легкий спосіб використання дозволяв розташовувати її навіть у непристосованих приміщеннях. Потужні друкарські машини розміщували у спеціально облаштованих підземних кріївках та бункерах. Найчастіше в підпіллі використовували машини із ручним або ножним приводом, оскільки електричні створювали більше шуму, та й вимушене облаштування кріївок у віддалених від населених пунктів місцевостях, де не було ліній електропередач, унеможливило використання електричних машин.

У післявоєнний період організація потужних підпільних друкарень стала недоцільною, бо вони першими потрапляли в поле зору радянських органів держбезпеки, які спеціально за ними полювали. Починаючи з 1947 р., у підпіллі основними технічними засобами стали циклостили та друкарські машинки²¹. Останні мали бути в кожного районного пропагандиста. В організаційних інструкціях цього періоду зазначалося, що “при добре організованій роботі одна машина до писання може забезпечити (в мінімальній кількості) потреби району в листівках, закликах тощо”²². Ситуацію в районі, де пропагандист не має у своєму розпорядженні навіть друкарської машинки, наказано вважати незадовільною та негайно змагати до її виправлення.

Доволі розповсюдженим способом друку в підпіллі було виготовлення листівок, плакатів, а також гасел за допомогою кліше, які вирізали з дерева. З цією метою засновували підпільні клішарні, де працювали різьбярі, переважно з народних умільців або спеціалістів, вишколених у підпіллі. При відсутності будь-якої техніки використовували паперограф або переписували листівки від руки.

Вчасне і достатнє забезпечення підпільних друкарень технікою, папером, поліграфічними фарбами, канцелярським приладдям та іншими необхідними матеріалами було важливим чинником успішного функціонування видавничо-технічної ланки загалом. Ця справа належала передовсім до компетенції господарчих структур організації. У 1944 р. з метою зменшення кількості осіб, втягнених у роботу підпільної друкарні, справу її технічного оснащення покладено на пропагандивні осередки, при яких були створені т. зв. виробничі відділи, що займалися пошуком, закупівлею, ремонтом та магазинуванням друкарської техніки з подальшим розподілом по техзвенах.

Проблема забезпечення видавничих осередків друкарською технікою з кожним роком ставала гострішою, про що неодноразово йшлося на нарадах керівників організації та низового членства. Зокрема на нараді членів Проводу ОУН та ГВШ УПА 14–16 червня 1947 р. зазначено, що головний успіх пропагандивної роботи в сучасній ситуації – вирішення проблеми з друкарською технікою, адже зразків пропагандивної літератури є багато, а друкувати їх немає на чому. Під час обговорення проблеми Р. Шухевич запропонував керівникові ГОСП П. Федуну (“Северу”) виготовити кустарним методом кілька пересувних друкарських станків на зразок машин “Гутен-Бергер” (гутенбергівки), на яких окружні та надрайонні проводи ОУН(б) могли б самостійно друкувати літературу²³. Відтоді на рівні округи, а також районів та надрайонів, вирішено впроваджувати друкарські машини зразка

²¹ Організаційні вказівки. – 1947 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 9. – Арк. 66.

²² Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час. – 1947 // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 236.

²³ Виписка із протоколу допиту Зарицької Катерини від 30 березня 1948 року // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 53. – Арк. 194.

“гутенбергівка”, які визнано найпридатнішими для роботи в умовах підпілля: “Розпочати якнайширше вкорінювати в терен гутенбергівки: вчитися їх робити і на них працювати. Це в наших умовах найкраща друкарська техніка: мала, легка до переносування, мінімальна обслуга 2 чол., в крайньому випадку й один, потрібна така кількість шрифту (черенок), яку завжди в наших умовах ще можна дістати, можна перебивати на будь-якому папері”²⁴.

Було опрацьовано та видруковано інструкцію для роботи на “гутенбергівках”. З огляду на важливість цієї друкарської техніки для організації її рекомендовано розгашувати лише у пристосованих приміщеннях, а також дбати про те, щоби вони не простоявали і не потрапляли в руки ворога. Окружні та надрайонні референти пропаганди мали також подбати про те, щоби при кожному техзвені, де є гутенбергівка, вишколювати надійних людей, які б могли працювати самостійно. Щоби вберегти видавничий осередок від несподіванок та провокацій, наказано СБ перевіряти техпрацівників на надійність²⁵.

***

Фінанси для закупівлі друкарської техніки та поліграфічних матеріалів члени організації поповнювали передовсім за рахунок збору податків із кооперативів, за допомогою розповсюдження бононів, а також добровільних збірок із населення під час Різдяної коляди чи Великодніх свят тощо. Крім цього, кожен член ОУН за прочитання підпільних часописів і журналів платив певну суму в касу організації. Господарчі, які займалися закупівлею друкарської техніки та канцелярських товарів, про отримання та використання коштів робили відповідні записи, при чому витрати мали підтверджувати фінансові документи або розписки. Фінансово-звітні документи знищували лише після відповідної перевірки, яка засвідчувала правильність витрат²⁶.

При закупівлі друкарської техніки й інших поліграфічних матеріалів за кошти організації підпільники змушені були вживати особливих заходів конспірації. Зокрема за німецької окупації папір для друкарні “Прага” купували у приватних фірмах Золочева, Станиславова, Коломий і, навіть, Кракова, використовуючи фальшиві накладні. Поліграфічні фарби в той час можна було роздобути лише у Кракові, тож їх замовляли у фірмі “Новічки і спулка”, нібито для державної друкарні в Золочеві, – везли до Золочева, а звідти – до конспіративного сховку, і лише після цього вона потрапляла у друкарню. Одного разу повстанцям вдалося купити партію паперу в німців, із цього у підпіллі було складено чимало жартів²⁷.

Значну частину друкарської техніки, паперу та поліграфічних фарб вилучали повстанці під час нападів на державні друкарні чи адміністративні установи. Зокрема при переході фронту матеріальну базу видавничих осередків зміцнено за рахунок майна німецьких частин, що відступали, до чого членів організації спонукали спеціальні інструкції: “По містах у німецьких панів є досить багато

²⁴ Додаток до “Коротких вказівок щодо пропагандивної роботи на найближчий час”. – 1947 // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 238.

²⁵ Організаційні вказівки. – 1947 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13 – Спр. 372. – Т. 9. – Арк. 65–66.

²⁶ З протоколу допиту Кука Василя від 5 червня 1954 року // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 113.

²⁷ *Подольяно Б.* Підпільна друкарня ОУН / Б. Подольяно // 50-річчя ОУН (1929–1979). – Торонто, 1979.

майна: пишучих машинок, великих друкарських машин, циклостилів, паперу, фарби, радієві апарати... Вже сьогодні повести належну в тім напрямі розвідку. Мати список цього всього, де знаходиться (по урядах і приватних мешканнях). Наші завдання: в хвилині відступу німців опанувати на певний час (хоч короткий) міста і все це вивезти. Це все мусить бути наше”²⁸.

Захоплене друкарське приладдя використовували для підвищення технічних можливостей наявних друкарень та організації нових. Зокрема, дізнавшись, що у Бібрці в одному з адміністративних приміщень перебуває друкарня, члени крайового Оперативного підрозділу ЗУЗ у 1944 р. за сприяння чиновника Баглая перевезли її до с. Дев’ятники Жидачівського р-ну, де вона почала працювати на підпілля, одержавши кодову назву “Полтава”²⁹. Шляхом конфіскації потрапила до підпільників і ковельська державна друкарня, яку в березні 1943 р., перед приходом радянських військ, вивезли у Свинарський ліс і розмістили в лісничівці. Вона функціонувала в підпіллі як друкарня під кодовою назвою “Случ”. Напередодні приходу радянських військ підпілля рекувало весь папір зі складів Перемишля, що забезпечило безперебійну роботу друкарні обласного проводу Перемищини в с. Тисова аж до 1947 р.³⁰.

Після 1946 р. напади повстанців на державні друкарні, видавництва, а також крамниці і склади паперу почастішали, адже запаси підпільників, змагатиновані у великій кількості за часів німецької окупації, на той момент уже були вичерпані. Зокрема в листопаді 1946 р. боївка “Льотчика” викрала друкарський станок із районної друкарні в м. Володимирець Рівненської обл.³¹. 1 травня 1947 р. у м. Ківерці Волинської обл. боївка УПА у складі семи осіб напала на редакцію місцевої газети, звідки винесла 70 кг паперу³². У грудні 1948 р. на Львівщині повстанці здійснили напад на друкарню куликівської районної газети “За нове життя”, де забрали шрифти³³.

Незважаючи на величезний ризик, матеріали, необхідні для виготовлення друкованої продукції, постачали підпілля окремі працівники державних друкарень і радянських адміністративних установ, що були членами ОУН або симпатизували повстанцям. У багатьох випадках підпільники спеціально влаштувалися на роботу в державні друкарні, щоб мати змогу допомагати підпілля³⁴. Інколи вони вдавалися до хитрощів, підробляючи посвідки радянських установ, без яких неможливо було купити більшу партію канцелярських товарів. На Сході України папір купити було легше, але його транспортування, зазвичай, закінчувалося арештом як партії паперу, так і причетних до цього людей. І все ж підпільники ризикували, надсилаючи папір або друкарську техніку з інших регіонів. Як згадує член Буковинського окружного проводу ОУН(б), згодом відомий письменник П. Василевський

²⁸ Політичним референтам надрайонів. Інструкція від 18 квітня 1944 р. // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1997. – Кн. 2. – С. 137.

²⁹ *Сусік Д.* З любові до свого народу / Д. Сусік. – Львів, 2006. – С. 87–89.

³⁰ Літопис УПА. – Торонто; Львів, 1995. – Т. 28: Марія Савчин (“Марічка”) Тисяча доріг (Спогади) / [відп. ред. Є. Штендера]. – С. 67.

³¹ Докладная записка “О выполнении постановления ЦК КП(б)У от 4 октября 1946 года “О состоянии борьбы с остатками украинско-немецких националистов в Западных областях УССР” 30 ноября 1946 г. // Центральный державный архив громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2962. – Арк. 76.

³² Там само. – Спр. 4968. – Арк. 13 зв.

³³ Архів Управління МВС Львівської обл. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 1-2.

³⁴ Там само. – Арк. 286–289.

(“Вірний”), стараннями членів організації з Кубані були надіслані дві друкарські машинки (нібито з заводу поліграфічних машин “Молот” м. Єйська) на фіктивну адресу видавництва “Радянська Буковина” у м. Чернівці, де потрапили в руки підпільників. Із Кубані також привозили специфічні літери українського алфавіту (і, ї, є) для заміни у друкарських машинках із російським шрифтом³⁵.

Незважаючи на складність здобуття друкарської техніки й іншого приладдя, окремі підпільні друкарні були добре забезпечені усім необхідним. Це передовсім найвищого організаційного рівня. Зокрема під час ліквідації друкарні КП “Поділля”, що був у с. Деренівка, органи МВС вилучили 2 друкарських станки, пристрій для нарізання паперу, 20 кас зі шрифтами, 1000 кг шрифту, 200 кг паперу, 19 різновидів кліше³⁶, з друкарні крайового рівня в с. Шумлянах – 2 друкарські машини “американка”, 32 ящики зі шрифтом, 17 банок фарби, прес для нарізання паперу, фотоапарат, 7 пакунків із папером, велику кількість надрукованої літератури³⁷.

***

Радянська сторона докладала максимум зусиль для ліквідації підпільних друкарень та припинення розповсюдження пропагандивних матеріалів ОУН. Із кожним роком таке траплялося все частіше, бо працівників радянських спецслужб спеціально вчили виявляти бункери за певними ознаками, як-от: прив’яла трава на місці входу до криївки або всохлий кущ, скаламучена вода в потоці, куди повстанці скидали землю під час будівництва, пар із віддушини, запах гасу тощо.

Детальну інформацію про досвід радянських спецслужб щодо виявлення та ліквідації повстанських криївок містить документ, який склав замісник начальника відділу управління КДБ при РМ УРСР по Львівській області підполковник Володін 31 травня 1960 р.³⁸. Зокрема для їх виявлення радянські каральні органи широко використовували агентурну сітку, влаштовували облави на села і прочесування лісових масивів, залучаючи до цих операцій інколи до 2 тис. солдатів. Саме так було викрито й ліквідовано друкарні Карпатського КП (у травні 1949 р.), Золочівського надрайонного проводу (14 червня 1949 р.), Яворівського надрайонного проводу (14 січня 1950 р.) та ін.

Інформацію про приблизне місце розташування друкарень одержували від завербованих агентів – місцевих мешканців або від самих повстанців, застосовуючи тортури під час слідства. На думку про існування друкарні в тому чи тому районі працівників МВС наштовхувало також вилучення більшої партії свіжовидрукованої літератури, віднайдення складських приміщень із заготовленим папером, поліграфічними фарбами тощо.

Не останнім методом було застосування провокацій. Затриманий 5 лютого 1946 р. працівник друкарні КП “Поділля” Шмулик Микола (“Олег”) на допиті відмовився свідчити, тоді працівники МВС імітували його викрадення боївкою СБ під час перевезення до тюрми. Думаючи, що потрапив до своїх, М. Шмулик

³⁵ *Василевський П.* Спогади / П. Василевський // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

³⁶ Огляд по архівній агентурній справі “Тризуб”... – Арк. 62.

³⁷ Там само. – Арк. 61.

³⁸ Огляд “Укриття і базування озброєних банд ОУН” (арх. № 9106, складений полковником Матвієвим К. В., 1960 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 69. – Арк. 14–26.

назвав людей, з якими контактував у підпіллі, та розповів, що працював у трьох підпільних друкарнях – у селах Шумляни, Деренівка та Дев’ятники. За допомогою цих свідчень були викриті друкарні в Шумлянах і Деренівці³⁹.

У матеріалах КДБ УРСР вдалося відшукати інформацію про те, що працівники радянських спецслужб, створюючи легендовані проводи з метою налагодження зв’язків із ланками підпілля, імітували навіть підпільні друкарні. Зокрема у травні 1953 р. із метою захоплення керівника Жовківського надрайонного проводу ОУН “Буй-Тура” та інших учасників підпілля було легендовано Північний окружний провід ОУН, до складу якого входило технічне звено під керівництвом агента “Зоряний”⁴⁰.

Застосовуючи військову силу, агентурну сітку та провокативні методи боротьби з націоналістичним підпіллям, радянському режиму вдалося на початку 1954 р. зупинити друк видань ОУН, однак розповсюдження підпільних матеріалів поодинокими підпільними осередками та повстанцями тривало до середини 1960-х років.

Александра Стасюк. Обустройство и оснащение подпольных типографий ОУН

Рассмотрены способы обустройства и оснащения подпольных типографий ОУН, условия труда повстанцев над изготовлением пропагандистской литературы в укрытиях и бункерах, принцип обеспечения работников печатных ячеек печатной техникой и всем необходимым для работы. Охарактеризованы методы разоблачения и ликвидации типографий советскими спецслужбами, приведены статистические данные.

Ключевые слова: ОУН, подпольные типографии, национально-освободительное движение 1941–1953 гг.

Olexandra Stasiuk. Organisation and equipment of the underground publishing houses of the OUN

The article addresses the issue of organisation and equipment of the underground publishing houses of the Organisation of Ukrainian Nationalists that printed propaganda materials. It discusses the conditions of work of the rebels in hiding and in bunkers, the principals of provision of their publishing houses with equipment and necessary materials. It characterises methods of unveiling and extermination of these publishing houses by the Soviet special agents. Statistical data are provided.

Key words: the OUN, underground publishing houses, national liberation movement in 1941–1953.

³⁹ Огляд “Укриття і базування... – Арк. 60.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 76. – Арк. 26–27.